

על ספרים: של מי הקאנון הזה?

שחר פינסקר

המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת מישיגן

אורלי לובין, 2003. אשה קוראת אשה, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה.
Michael Gluzman, 2003. *The Politics of Canonicity: Lines of Resistance in Modernist Hebrew Poetry*. Stanford: Stanford University Press.

שדה המחקר של הספרות העברית עובר שינוי משמעותי בעשור האחרון. בשנים האחרונות התפרסמו כמה ניסיונות שאפתניים ליצור היסטוריוגרפיה ספרותית אלטרנטיבית לתמונה ששרטטו גרשון שקד, דן מירון, מנחם פרי ובנימין הרשב – החוקרים החשובים של התקופה המכונה "דור המדינה". ספריהם של אורלי לובין ושל מיכאל גלזמן, שראו אור ב־2003, מצטרפים אל ספרו של חנן חבר (Hever 2002) ואל ספרה של חנה קרונפלד (Kronfeld 1996). מגוון זה של ניסיונות מזמין התייחסות ביקורתית כוללת.

ספרו של גלזמן, הפוליטיקה של הקאנוניות: קווים של התנגדות בשירה העברית המודרניסטית, עוסק ישירות בתהליכי ייצור הקאנון של השירה העברית המודרניסטית ובצורות שונות של התנגדות לו. שם ספרה של לובין, אשה קוראת אשה, מטעה במידה מסוימת, שכן הספר עוסק לא רק בשאלות של קריאה נשית או פמיניסטית, אלא הוא עוקב אחר מה שלובין מכנה "הפעילות של ייצור וקליטה של מוצרים תרבותיים", ובעיקר של טקסטים ספרותיים וקולנועיים. היא אמנם עוסקת גם בטקסטים מן הספרות והקולנוע האמריקניים והאנגליים, אולם רובם המכריע של הטקסטים הם עבריים או ישראלים.

על אף השוני הרב בין ספרו של גלזמן לספרה של לובין, משניהם עולה תמונה מעמיקה ומרתקת של תהליכי הקאנוניזציה בתרבות העברית והישראלית. שני החוקרים נסמכים על תיאוריות ועל אסטרטגיות קריאה שצמחו בענפים שונים של המחשבה הפוסט־סטרוקטורלית בלימודי הספרות והתרבות, ובהם פמיניזם, פוסטקולוניאליזם ושיח מיעוטים. הגישה הפרשנית והביקורתית של לובין ושל גלזמן קשורה בטבורה לעמדה המדגישה את הפואטיקה ואת הפוליטיקה של זהות, של "הבדל" (différence) ושל שיח מיעוטים. מבחינה זו, הספרים הללו הם תוצר מובהק של הלך הרוח התיאורטי והביקורתי של שנות השמונים והתשעים של המאה ה־20. התיאוריות הביקורתיות הללו, שצמחו

במסגרת מחקר הספרות והפכו לנדבך עיקרי בלימודי התרבות, הן בעלות השפעה מרחיקת לכת על כל מדעי הרוח והחברה. לפיכך, חשוב להבין כיצד מיושמות התובנות התיאורטיות על הספרות והתרבות העברית והישראלית. מחקריהם של לובין וגלזמן ממשיכים את הוויכוח הער שהתנהל בארצות הברית בשנות השמונים והתשעים על הקאנון ועל תהליכי היווצרותו.¹ לובין וגלזמן מקבלים באופן עקרוני את הנחות היסוד של החוקרים האמריקנים שהתמקדו בנושא הקאנוניזציה. על פי לובין (2003, 17), הקאנון הוא אותו "רפרטואר של טקסטים הנחשבים לנכסי צאן ברזל של התרבות ומהווה את המאגר שרק כהמשך לו, בדומה לו או במאבק איתו, ממשיכה התרבות להיווצר". הטקסטים הלא-מוכרים של נשים ושל מיעוטים שונים שהודרו מן הקאנון הם אלו המסמנים את גבולותיו.

הדיון של לובין וגלזמן מתבסס על שתי הנחות יסוד הקשורות זו בזו. ההנחה הראשונה היא כי הקאנון הספרותי כפי שאנו מכירים אותו אינו תוצר טבעי של היררכיה אסתטית, אלא הוא תוצר של מאבק אידיאולוגי. ההנחה השנייה היא כי בתקופה של בניין אומה, הערך המוענק לטקסטים ספרותיים קשור הדוקות לניסיון ליצור זהות חדשה. כך, טקסטים המסייעים בדרכים שונות להבניית הזהות הלאומית נחשבים לבעלי איכות אסתטית ולראויים להיכלל בקאנון (Gluzman 2003, 1–11).

לובין וגלזמן מקבלים באופן כמעט אקסיומטי את שתי ההנחות הללו וגם את הקשר ביניהן. ההנחה הראשונה מבוססת על משנתם של מישל פוקו, אנטוניו גרמאשי וממשיכיו, וכן על כתביהם של חוקרי ספרות כמו ברברה הרנסטיין-סמית (Herrnstein-Smith 1984) והנרי לואיס גייטס (Gates 1992). ההנחה השנייה מבוססת על המחקר הענף על הקשרים בין ספרות ללאומיות, שפותח בידי בנדיקט אנדרסון, הומי ק' באבא, דייוויד לויז, גרגורי ג'וסדניס (Jusdanis), פרדריק גיימסון, ז'יל דלו ופליקס גואטרי ורבים אחרים. בעזרת התובנות התיאורטיות והביקורתיות הללו, לובין וגלזמן מבקשים להשיב על השאלות הבאות: כיצד נוצר הקאנון העברי כפי שהוא מוכר כיום? מהן אמות המידה האסתטיות שגרמו לכך שטקסטים ספרותיים מסוימים ישרדו ויהפכו לקאנוניים, ואילו אחרים ייחסמו או יודחקו? מה היו האידיאולוגיות הפוליטיות והחברתיות שעיצבו את הטעם הספרותי של התקופה? מה נותר שולי, "לא ראוי" או בלתי נראה בקאנון העברי המודרני?

אלו אכן שאלות חשובות, שראוי שיישאלו ביחס לספרות העברית. אלא שבמידה רבה דווקא הנחות היסוד התיאורטיות אינן מאפשרות ללובין וגלזמן להשיב עליהן תשובות מקיפות, כיוון שהתייחסותם אל הקאנון היא התייחסות לא מוסדית (institutional). סוציולוגיה של הספרות, למשל זו של פייר בורדייה (Bourdieu 1984), מביאה בחשבון את כל הגורמים המוסדיים היוצרים את הקאנון הספרותי בתוך הקשר היסטורי, תרבותי וחברתי מסוים. במוקד תהליך הקאנוניזציה נמצאת "קהילייה ספרותית", שבמסגרתה פועלים סופרים, מבקרים, מוציאים לאור, עורכים, כתבי-עת, חוקרים, מרצים, מחנכים ועוד. הגורמים

¹ ראו, Von Holberg 1984; Fiedler and Baker 1981; Gates 1992.

הללו שואפים להטביע את חותמם על הרכב הקאנון, ולשם השגת מטרה זו הם מנצלים את עמדות הכוח המוסדיות העומדות לרשותם ואת ההכרה בסמכותם. הקאנוניזציה היא במידה מסוימת פרי האינטראקציה המורכבת בין גורמים אלו לקהל הקוראים ולחברה בכללותה. לובין בוחרת במוצהר להתעלם מגורמים אלו ולהתרכז באסטרטגיות פמיניסטיות ופוסט-סטרוקטורליסטיות של קריאה. היא נסמכת על תובנותיה של החוקרת האמריקנית פטרוצ'ניו שוויקארט (Schweickart 1986), היוצאת נגד ההנחה שבתהליך הקריאה קיימים מערכים קבועים של יחסי כוח. שוויקארט מציבה "חלופה נשית" לתפיסה זו של יחסי כוח: מערכים של בחירה, במקום דומיננטיות של עולמו של היוצר או של עולמו של הקורא. לובין מעניקה ניסוח רחב יותר לאותה "קריאה מתוך בחירה". היא מדברת על קריאה נגד הטקסט, קריאה מן השוליים היכולה להתבצע בידי כל קורא, גבר או אשה. המעשה החתרני של מי שהפך לאובייקט יהיה לכונן את עצמו מחדש כסובייקט באמצעות מעשה הקריאה, כלומר לכתוב בעצמו את הנרטיב שלו ולא להניח למרכז לעשות זאת במקומו. לדעת לובין (2003, 63–80), השאלה מי אחראי לחתרנות – הטקסט או הקורא/ת – איננה שאלה על מצב העניינים בעולם, אלא שאלה של אחריות פוליטית. זוהי שאלה של מיון טקסטים, העוזר להבחין בין קריאה פמיניסטית לקריאה נשית, או בין קריאה השואפת לחשוף את הטקסטים ההגמוניים (ובהם גם את אלו המתחזים לחתרניים) לבין קריאה חתרנית. למרות האיוך החשוב הזה של תיאוריות הקריאה, לאורך כל ספרה של לובין מופיעה ההנחה שישנם טקסטים הגמוניים המעמידים במרכזם מערכת נורמטיבית המדירה לשוליים כל מה שחורג מן הנורמות ההגמוניות. אבל כיצד מזהים טקסט הגמוני כזה? מהי המערכת ההגמונית או הנורמטיבית שמולה עומד הטקסט השולי ו/או החתרני? קשה לקבל תשובה ברורה לשאלות אלו מקריאה בספריהם של לובין ושל גלזמן, בעיקר בשל בעיה תיאורטית המוכרת היטב לעוסקים בקאנון: הקאנון איננו ישות בעלת סוכנות (agency). הקאנון אינו "מדבר" או "טוען טענות", הוא אינו מדיר או מכליל. ישנם אנשים ומוסדות המפקדים או המפקדים את עצמם על יצירת הקאנון של זמנם ושל טקסטים מן העבר; על חלק מן הטקסטים הם גוזרים שכחה ואילו אחרים מועלים מתהום הנשייה והופכים לנראים ולנוכחים. ישנם טקסטים שהיו ונשארו קאנוניים (כמו אלו של ביאליק, ברנר, עגנון ואלתרמן בספרות העברית), אלא שהסיבות להיותם חלק מן הקאנון משתנות מתקופה לתקופה, יחד עם השינויים באופני הקריאה בהם.

לובין וגלזמן מודעים היטב לעובדה זו, אבל בוחרים לעקוף חלק מן השאלות הללו ולא להתרכז בסופרים ובטקסטים הקאנוניים. למעשה, ספריהם של לובין ושל גלזמן מתאפיינים יותר מכל בניסונם להתחקות אחר "הקולות השוליים או המודחקים", והם מגדירים את הפעילות המחקרית שלהם עצמם כ"קריאה מן השוליים". בשני הספרים מוקדשת תשומת לב מיוחדת למקרים של הדרה מן הקאנון. שניהם מניחים כי דווקא הטקסטים והסופרים שאינם נכללים בקאנון, או שנמצאים בשוליו, עשויים ללמד יותר מכל על מנגנוני הפעולה של ההגמוניה התרבותית-ספרותית. אלא שגם במסגרת זו איננו

פטורים מן השאלות הבאות: כיצד בודקים היכן נמצא הקאנון? מהי המערכת התרבותית ה"הגמונית" המדירה טקסטים וסופרים מסוימים ומכלילה אחרים? בדומה ללובין, גם גלזמן אינו מטפל בשאלות אלו באופן שיטתי, אולם מתוך הדיון שלו (למשל בפרק על אחד-העם ועל ברדיצ'בסקי, או בפרק העוסק בשירת הנשים) עולה שישנם כמה מעגלים או הקשרים: המעגל של אמצעי ההפצה הספרותיים-תרבותיים (עורכים, אנתולוגיות, הוצאות לאור), והמעגל של הביקורות, המחקרים הספרותיים וההיסטוריה הספרותית. גלזמן מוסיף למערך המורכב הזה מערכת נוספת של ז'אנרים: שירה וסיפורת, ספרות "גבוהה" מול ספרות "פופולרית" ותיעודית, שירה "מינימליסטית" ו"מקסימליסטית", ספרות "נשית" ו"גברית".

בדיון בספרות הנשים ישנן כמה נקודות חיבור בין ספרו של גלזמן לספרה של לובין. גלזמן מנתח את השיטות שבאמצעותן התעלם המסד הספרותי באופן שיטתי משירת הנשים של שנות העשרים והשלושים על ידי הפיכתה לטריטוריה אלילית. הוא מצביע על פעולה כפולה של מחיקת הנשים מן המפות ההיסטוריות של הספרות העברית, בד בבד עם קריאה של שירת הנשים כשירה רגשית, פרטית וחד-פעמית – מושגים שנתפסו שליליים או נחותים (Gluzman 2003, 101). תופעה זו אפיינה את היחס ליוצרות שונות, כגון למשוררת רחל בלובשטיין ולסופרות דבורה בארון ונחמה פוחצ'בסקי, שבהן דנה לובין. לובין מרחיבה את היריעה וטוענת שמקומה של האשה בסיפור הציוני הלאומי המודרני מוגבל למעמדה כסמל למדינה, ללאום ולאדמה. לאשה כסובייקט עצמאי אין מקום במטא-נרטיב הלאומי הציוני. נשים יכולות להיכנס אל השיח או אל הסיפור הלאומי בשתי דרכים: דרך הלידה, המייצגת את המששכיות ההכרחית, או כאשר הן מומרות לסמל.

בקריאה שלה את הסיפורת של פוחצ'בסקי, בארון ופנינה כספי, טוענת לובין שהמנגנון המרכזי שבעזרתו מושג כינון של סובייקט נשי-לאומי אלטרנטיבי הוא השיבה אל הגוף. השיבה אל הגוף המטריאלי, המוגדר כמי ש"אינו ניתן לסימון", היא שמפרקת את היחס המקובע בין מנגנוני הסימון המגדריים. הקריאה (והכתיבה) דרך הגוף היא, אליבא דלובין, האופציה החתרנית, כיוון שהיא מציעה מנגנון שבו המרכיב המגדרי והמרכיב הלאומי מקיימים ביניהם יחסים משתנים, שאינם יחסי מיזוג אך גם אינם יחסי פיצול והנגדה. לובין מביאה את פנינה כספי כדוגמה לספרות לא קאנונית מובהקת. כספי אינה מתכתבת עם מסורות קיימות בסיפורת העברית, ואף לא עם מסורת החתרנות הנשית, הנענית לאתגר של כינון וייצור לאומיות חלופית. עניינה הוא פירוק דרכי תשוקה, וניסיון להתגבר על המאמץ התרבותי למשטר את התשוקה ולארגן אותה במסגרות בינאריות (לובין 2003, 160–175).

אלא שכאן – בדיוק כמו בטענתו של גלזמן לשוליות אינהרנטית של דוד פוגל ואבות ישורון – מתגלים שוב שני פרדוקסים הקשורים באופן מהותי לשאלת הקאנון והשוליים: א. כדי להראות את האחרות והנבדלות של כספי, לובין חייבת להשתמש בקני מידה אסתטיים-ספרותיים שיוכיחו שגם כספי היא סופרת "מוצלחת" ושבסיפוריה יש רבדים של עומק ומשמעות; ב. בה-בעת, כדי להציג את כספי כמי שמערערת על הקאנון, לובין חייבת לשמר את מקומה כיוצרת לא קאנונית. סימונה של כספי ככזאת מחייב לקרוא את

סיפוריה ולהבינם בתוך המסגרת החדשה של ה"לא-קאנון" הנשי. שיח זה משכפל למעשה את המסגרת המוסדית של הקאנון. כפי שטוען ג'ון גילורי (Guillory 1993), אפשר להבין מדוע חוקרים רבים ראו לנכון להציג טקסטים של יוצרים מסוימים כלא-קאנוניים באופן אינהרנטי, כטקסטים שהקאנון המסורתי אינו מסוגל לעכלם. אלא שחוקרים אלו הולכים בעקבות ביקורת הקאנון של הגישה הליברלית-דמוקרטית, המניחה כי תהליך ההכלה או ההדרה של טקסטים מסוימים בקאנון זהה מבחינה מבנית לייצוג או לחוסר ייצוג של קבוצות חברתיות. הקטגוריה של הלא-קאנוני חדלה להיות קטגוריה ריקה של טקסטים שלא נכללו בקאנון, ומתחילה לקבל ערכים ותכנים חיוביים: הלא-קאנוני חייב להתפס כמודר באופן פעיל, כאובייקט של הדחקה והדרה מתמשכות (שם).

אלא שבאופן פרדוקסלי, הלא-קאנוני, המינורי או השולי הופכים לקריטריון חדש של ייצור טקסטים וקליטתם, וכך יש כאלה הזוכים לקריאה, ללימוד, למחקר ולהערכה. האפקט של פעילות זו שונה לחלוטין ממצב של חוסר ייצוג. הרפרנטים החברתיים והפוליטיים של הכלה והדרה – קבוצות דומיננטיות, וקבוצות מוכפפות (המוגדרות במושגים של מיעוטים לאומיים, מגדריים, אתניים ומעמדיים) – מיוצגים עכשיו בשיח של הקאנוניזציה בתור קבוצות של יוצרים וטקסטים: ה"קאנוני" וה"לא-קאנוני" או המינורי. טקסטים ויוצרים מסוימים מייצגים את ההגמוניה כעצם היותם "קאנוניים", ובהתאמה, טקסטים ויוצרים אחרים אמורים לייצג את המוכפפים והמודרים רק מעצם היותם "לא קאנוניים" או מינוריים. דומני שרק אם שמים לב לפרדוקס זה אפשר להסביר גם את העובדה שלובין וגלזמן אינם נותנים דין וחשבון מספק על מקומה של מערכת החינוך בכלל, ושל המערכת האקדמית שאליה הם שייכים בפרט, בתהליך הקאנוניזציה. מסיבה זו, לשניהם אין רפלקסיה עצמית על האנטי-קאנון שהם יוצרים, שהופך לקאנון מסוג חדש.

המלכוד המחשבתי והתיאורטי שעליו אני מצביע מוביל לשאלה רחבה יותר, הראויה להישאל דווקא מעל דפי תיאוריה וביקורת: מה משמעותה של העובדה שבתרבות ה"גבוהה" והפופולרית האמריקנית מאז שנות השמונים, ובתרבות האקדמית הישראלית של העשור האחרון, ערכים כמו הבדל, שוליים ומינוריות הפכו לערכים הביקורתיים החשובים וה"ראויים"? ברגע שהשוליים הופכים לפריבילגיה ולסמן של ביקורתיות וחתרנות, יש משהו פרדוקסלי, מייגע וחסר תוחלת במעשה הסימון של מי שנכלל ברשימת השולי, שכן לרשימה זו אין – ולא יכול להיות לה – סוף. בהקשר זה, ראוי להרהר בקטגוריה של המזרחים שבה דנה לובין בספרה. ברגע שמסמנים את המזרחים כקבוצה שולית, או את הספרות המזרחית כשיח של מיעוטים, עולה בצדק הטענה שמדובר בהגדרה המבוססת על הכללה מלאכותית שיצרה התרבות הישראלית ההגמונית, ושקטגוריית הזוהות הזו כלל אינה קיימת באופן אותנטי. במקומה יש (אולי) זהות עיראקית או אפילו בגדאדית (למשל ביצירותיהם של סמי מיכאל ושל שמעון בלס). בהקשר זה, חשוב לנסות ולברר את תקפותה ואת משמעותה של קטגוריית זוהות נוספת, שהיא המראה ההפוכה של המזרחים – האשכנזים. האם האשכנזים הם הגמוניה המדחיקה ומדירה את האחר, או שמא היא מדירה את התרבות

שלה עצמה? מה יכולה להיות קטגוריית הזהות של פרטים המזדהים או מזוהים בידי אחרים כאשכנזים? כיצד יש להבין את הספרות הנכתבת בידי סופרים ישראלים מהגרים כמו יוסל בירשטיין, אהרון אפלפלד ואבות ישורון, או של סופרים ילידי הארץ המחטטים בזהות האשכנזית (או שמא הפולנית, הרוסית או ההונגרית) כמו חיים באר, דויד גרוסמן, יעקב שבתאי, מיכל גוברין, משה אופיר ואחרים?²

קשה, ואולי בלתי אפשרי, להשיב תשובות מוחלטות על שאלות אלו, אך אין ספק שהן ימשיכו לעלות על סדר היום האינטלקטואלי והביקורתי של העוסקים בספרות, בתרבות ובחברה הישראלית. לובין וגלזמן מעלים את השאלות הללו בחדות בספריהם, ולכן ראוי שהם ישמשו בסיס לדיון המתמשך בהן.

ביבליוגרפיה

חינסקי, שרה, [2002] 2004. "עיניים עצומות לרווחה": על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית, קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 257–284.

פינסקר, שחר, 2004. "לכתוב בשפה חירשת-אילמת: יידיש כסוכן כפול בספרות ובתרבות הישראלית", הרצאה בכנס ללימודי ישראל (Association for Israel Studies), האוניברסיטה העברית בירושלים, יוני 2004.

Bourdieu, Pierre, 1984. *Distinctions: A Social Critique of the Judgment of Taste*, trans. Richard Nice. London and New York: Routledge.

Fiedler, Leslie, and Houston Baker, 1981. *Opening Up the Canon*. Baltimore: Johns Hopkins.

Gates, Henry Louis, 1992. *Loose Canons*. New York: Oxford University Press.

Guillory, John, 1993. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago: Chicago University Press.

Herrnstein-Smith, Barbara, 1984. "Contingencies of Value," in *Canons*, ed. Robert Von Hallberg. Chicago: Chicago University Press, pp. 5–39.

Hever, Hannan, 2002. *Producing the Modern Hebrew Canon: Nation Building and Minority Discourse*. New York: New York University Press.

Kronfeld, Chana, 1996. *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*. Berkeley: University of California Press.

Schweickart, Patrocino P., 1986. "Reading Ourselves: Towards a Feminist Theory of Reading," in *Gender and Reading*, ed. Elizabeth Flynn and Patrocino P. Schweickart. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 31–62.

Von Holberg, Robert, 1984. *Canons*. Chicago: Chicago University Press.

² ראו מאמרה של שרה חינסקי ([2002] 2004) ואת תגובתי עליו, פינסקר 2004.